

DEMOGRAFIK JARAYONLAR VA MEHNAT BOZORINING O‘ZARO BOG‘LIQLIGINI TAKOMILLASHTIRISH

Mansur Musayev

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti 2-kurs magistranti

Annotatsiya: Jahonda demografik jarayonlarni mehnat bozoriga ta’sirini statistik tahlil qilish asosida rivojlantirishga qaratilgan keng qamrovli ilmiy tadqiqotlar, jumladan, demografik vaziyatning mehnat bozori faoliyatiga ta’siri, demografik jarayonlarning hududlar iqtisodiyotiga ta’siri, demografik o‘zgarishlarning mehnat taklifiga va iqtisodiy o‘sishga ta’siri kabi yo‘nalishlarda ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Mazkur jihatlardan kelib chiqib, demografik jarayonlar va mehnat bozorining o‘zaro ta’sirini statistik o‘rganish bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar olib borish dolzarb masalalardan hisoblanadi. Mazkur maqolada bu haqida so‘z boradi va ushbu maqoladan oliy o‘quv yurti talabalari, magistrantlar, mustaqil tadqiqotchilar hamda keng auditoriya foydalanishlari mumkin.

Kalit so‘zlar: demografiya, iqtisodiy inqiroz, statistika, mehnat bozori, demografik vaziyat, demografik rivojlanish.

Kirish. Jahon statistik ma’lumotlariga ko‘ra, dunyoda 197,7 million kishi sog‘lom va ishchanlik qobiliyatiga ega bo‘lsa-da hozirda ishsiz hisoblanadi. Ushbu raqamning o‘ziyoq kishini mushohada qilishga, kelajak rejasini tuzishda ko‘plab omillarni hisobga olishni taqazo etadi. Aytish mumkinki, dunyoda demografik vaziyatlarni boshqarish bo‘yicha, shuningdek, ish o‘rinlarini yaratish, infratuzilma, qurilish, ta’lim va tibbiyot muassasalarini rejalashtirish kabi kasblarda muhim qarorlar qabul qilinadi. Ammo iqtisodiy va statistik tadqiqotlar amaliyotida demografik jarayonlar va mehnat bozori o‘zaro bog‘liqligini o‘rganishga kam e’tibor berilmoqda. Mamlakatimizda keng qamrovli statistik tadqiqot o‘tkazish uchun demografik omillar, shuningdek, ularning mehnat bozori va aholi banligiga ta’sirini batafsil o‘rganish zarur. 2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasida: “yangi ish o‘rinlarini yaratish hamda aholining, eng avvalo, o‘rta maxsus va oliy o‘quv muassasalari bitiruvchilari bandligini ta’minlash, mehnat bozori mutanosibligini va infratuzilmasi rivojlanishini ta’minlash, ishsizlik darajasini kamaytirish; mehnatga layoqatli aholining mehnat va tadbirkorlik faolligini to‘liq amalga oshirish uchun sharoitlar yaratish, ish kuchi sifatini yaxshilash, ishga muhtoj shaxslarni kasbga tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini

kengaytirish” bo‘yicha muhim vazifalar belgilab berilgan. Mazkur vazifalarning samarali ijrosi respublikamizda demografik jarayonlar va mehnat bozori o‘zaro bog‘liqligini o‘rganishni talab etadi.

Muammoning o‘rganilganlik darajasi. Demografik jarayonlar va mehnat resurslarining bir-biri bilan bog‘liqligi masalalari T.R.Maltus, R.Dj.Erenberg, R.S.Smit, M.Bell, K.Koser, Ye.F.Denison, S.Kuznes, A.Rojders, Dj.Littl, Dj.Raymer, S.Koulz, S.Markusen singari xorijlik iqtisodchi olimlarning ilmiy ishlarida chuqur tadqiq etilgan.

Demografik jarayonlarning statistik tahlili va mehnat bozorining shakllanish manabalarini o‘rganish masalalari MDH olimlaridan I.Yeliseyeva, N.Varshavskaya, V.Chumarina, A.Kvasha, A.Andryunin, A.Korovkin, K.Parbuzin, N.Vargin, A.Osipov, V.Galkin, I.Sergeev, V.Aliyeva, D.Valentey, V.Besedin, A.Bekxodjayeva, M.Vinokurov, B.Dostmanbetov, V.Kostakov, L.Chijova, M.Magametov, A.Volkov, B.Bruy, Ye.Kurilina, M.Sonin va boshqalarning ilmiy izlanishlarida keng joy egallagan.

Demografik jarayonlar va mehnat bozorining o‘zaro ta’sirini statistik o‘rganish masalalari respublikamiz iqtisodchi olimlarining ham ilmiy izlanishlari predmeti bo‘lib kelmoqda. Jumladan, mamlakatimizning taniqli iqtisodchi olimlari Q.Abduraxmonov, B.Xodiyev, T.Shodiyev, N.Zokirova, O.Atamirzayev, D.Karimova, B.Umurzakov, R.Ubaydullayeva, L.Maksakova, B.Usmanov, L.Sxaylarning ilmiy ishlarida O‘zbekistonda demografik jarayonlarini va mehnat bozorini modellashtirish, prognozlash va tahlil qilish masalalari har tomonlama tadqiq etilgan.

Asosiy qism. Ye.A.Kechinaning ta’rifiga ko‘ra: “Demografik jarayon” – bu odamlarning hayotida avlodlarning o‘zgarishi uchun muhim bo‘lgan bir xil voqealar ketma-ketligi. Aniqlashtirish kerak bo‘lgan keyingi ta’rif, bu – “demografik rivojlanish”.

V.S.Steshenko fikri bo‘yicha: “Demografik rivojlanish – aholining o‘lchovlarini tarixiy taraqqiyotning erishilgan natijasi sifatida saqlashdir”.

Yuqorida keltirilgan olimlarning fikrlariga qo‘shilgan holda, biz quyidagi ta’riflarni taklif qilamiz:

- ✓ **demografik jarayon** – aholining mexanik (migratsiya) yoki tabiiy (tug‘ilish, o‘lim, nikoh va ajralish) harakati;
- ✓ **demografik rivojlanish** – bu aholi soni o‘zgarishining progressiv va regressiv turlaridan statsionar turiga o‘tish;
- ✓ **demografik o‘shish** – aniq vaqt va muayyan joyda aholi sonining ortishidir.

Demografik jarayonlar iqtisodiyotga, birinchi navbatda mehnat resurslarining sifati va sonining o'zgarishi bilan ta'sir qo'rsatadi. Mehnatga layoqatli aholining soni, asosan, tabiiy o'sish hisobiga o'zgaradi. Mehnatga layoqatli aholining sifatini statistik o'rganish ularning sonini o'rganishdan ancha murakkab hisoblanadi, chunki ushbu ko'rsatkichga bir qator omillar ta'sir qo'rsatadi.

Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti prognozlariga ko'ra, 2030-yilga borib, O'zbekiston aholisining 8 foizi 65 va undan yuqori yoshdagi odamlar tashkil qiladi.

O'zbekistonda 2010-2020-yillarda demografik o'sish yiliga 1,4-1,8% bo'lgan, faqat 2012-yilda bu ko'rsatkich 3,9% ni tashkil qilgan. Ushbu vaziyat 2011 yilda 10% aholini qamrab olgan tanlanma kuzatuv ma'lumotlari asosida aniqlangan (1-jadval). O'zbekistonda demografik o'sish jahon standartlariga ko'ra, o'rtacha (1%dan kam bo'lsa – past ko'rsatkich; 2,5%dan ko'p bo'lsa – yuqori ko'rsatkich hisoblanadi). **1-jadval**

O'zbekistonda 2010-2020-yillarda demografik va iqtisodiy o'sish sur'ati

(oldingi yilga nisbatan, foizda)

№	Ko'rsatkichlar	2010	2012	2014	2016	2018	2020
1.	Demografik o'sish	101,7	101,5	103,9	101,4	101,7	101,5
2.	YaIMning o'sishi	108,5	108,3	108,2	108,0	108,1	105,3
3.	Iqtisodiy o'sish	106,7	106,7	104,1	106,5	106,3	103,8

O'zbekiston Respublikasida demografik jarayonlar va mehnat bozori o'rtasidagi munosabatlar statistik tadqiqotining asosiy vazifasi aholining dinamikasi va aholi tarkibining o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilish va baholashdir. Zero, mamlakat mehnat salohiyatining rivojlanishi aynan demografik omillar ta'sirida sodir bo'ladi.

O'zbekistonda bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnat bozorining shakllanishida demografik omillarning roli ortib, u yanada dolzarb bo'lib bormoqda. Mamlakatimizda kuzatilgan demografik trendlar nafaqat 1990 yil boshlaridagi demografik vaziyatning (tug'ilishning yuqori darajasi, serfarzandlik an'anasi, oilalar uchun ommaviy ijtimoiy himoya), shu bilan birga, mustaqillik yillarida sodir bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar natijasi hamdir.

Demografik jarayonlar va mehnat bozori o'rtasidagi munosabatlarni statistik tahlil qilish quyidagilarni o'z ichiga oladi:

miqdoriy omillar – aholining dinamikasi, o'lim, tug'ilish, migratsiya va boshqalar;

sifat omillari – aholining jinsi, yoshi, ta'lim darajasi va boshqalar bo'yicha tarkibi.

Aholi sonining dinamikasini baholash tabiiy o'sish (ma'lum davrda tug'ilgan va vafot etganlar soni orasidagi farq) va mexanik o'sish (ko'chib kelganlar va ko'chib ketganlar soni orasidagi farq) tahlilini o'z ichiga oladi. Aholi sonining umumiy o'sishi tabiiy o'sish evaziga to'la ta'minlangan (ko'chib ketganlar sonining ko'chib kelganlarga nisbatan barqaror yuqoriligi bunga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsata olmagan).

Tabiiy harakatning zamonaviy dinamikasi sabablarini aniqlash demografik kelajakni baholash, demografik siyosat va aholi rivojlanishi jarayoniga ta'sir qiluvchi chora-tadbirlar uchun muhim ahamiyatga ega. Bunda zamonaviy aholi dinamikasiga qanday omillar ko'proq ta'sir etmoqda, ya'ni tug'ilganlar sonining keskin pasayishimi (tarkibiy omillar natijasida, jumladan, reproduktiv mayldagi o'zgarishlar) yoki o'lganlar sonining ortishimi, degan masalaga oydinlik kiritilishi zarur.

XX asrning 90-yillarida sodir bo'lgan yirik ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar inson faoliyatining barcha kasblariga, shu jumladan, demografik vaziyatga ham ta'sir ko'rsatdi. Aholining tabiiy harakatidan tashqari, aholi soni va tarkibiga ta'sir etuvchi muhim omil migratsiya hisoblanadi. Migratsiya iqtisodiy taraqqiyotning har bir bosqichida mehnat resurslarini mamlakat mintaqalarida muayyan joylashtirish, ishchi kuchining sifat tavsiflarini hisobga olgan holda talab va taklif orasida dinamik muvozanatga erishish imkonini beradi.

Bizning fikrimizcha, migratsiyaga ijobiy yoki salbiy hodisa deb baho berib bo'lmaydi. Bir tomondan, ketayotganlar sonining ortishi mehnat bozoridagi keskinlikni yumshatadi, boshqa tomondan esa, iqtisodiy o'sishning muhim omili hisoblanuvchi ishchi kuchi taqchilligiga olib keladi.

Aholining yosh bo'yicha tarkibi – bu turli yoshdagi guruhlarning nisbati. Aholining yosh va jins tarkibini tahlil qilish uchun yosh-jins piramidasi deb ataladigan grafik usuldan keng foydalaniladi. O'zbekiston aholisining yosh tarkibida 15 yoshdan kichik bo'lgan juda ko'p yoshlar mavjud edi. U tug'ilish sur'atining pasayishi tufayli o'zgardi. 1980 va 1990-yillarda tug'ilganlar mehnatga layoqatli kishilar (mehnat resurslari) guruhiga o'tgan bo'lsalar-da, bugungi kunda aholining yosh tarkibi shved demografi A-G.Sundberg tasnifiga ko'ra, aholi takror paydo bo'lishining progressiv turiga mansub.

Xulosa. Demografik jarayonlar vaziyati va aholi bandligini tavsiflash uchun bir-biri bilan bog'liq bo'lmagan xususiy indikatorlar tizimi mavjud va kompleks tizim tahlillari bir-biriga bog'liq bo'lgan xususiy, mahalliy va integral ko'rsatkichlar tizimini qo'llashni talab qiladi. Shuning uchun ham ijtimoiy, ham iqtisodiy jihatdan tahlil qilinsa, ularni hal qilish uchun statistik usullarni o'z ichiga olgan aralash

modellardan foydalanish tavsiya etiladi. Zanjir almashtirish usullari va korrelyatsiya-regressiya bog'liqligi bilan birga, variatsiya qatorlari va reyting baholash usulini ham qo'llash zarur. Zero, kompleks tahlil chog'ida nafaqat mamlakat bo'yicha ma'lumotlar, balki viloyatlar (mintaqalar) bo'yicha ko'rsatkichlar ham muhim o'rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. R&F Agency Inc rasmiy sayti ma'lumotlari.
2. V.K.Lomakin "Mejdunarodnye ekonomicheskie otnoshenie". 2018g.
3. R.X.Shodiyev "Jahon iqtisodiyoti". 2019-y.
4. demoscope.ru
5. www.google.ru
6. www.undp.com
7. www.cisstat.com